

STRUKTURA OBYVATELSTVA A JEJÍ ZMĚNY – ÚVOD

Použitá literatura:

- **Keller, J.** 2005. Soumrak sociálního státu. Praha: Sociologické nakladatelství, 158 s.

Struktura obyvatelstva je prvek, který se v současných demograficky vyspělých evropských společnostech *zásadním způsobem mění*. Probíhající změny struktury obyvatelstva podle:

- *věku* (demografické stárnutí → počet důchodců);
- *rodinného stavu* (diferenciace způsobů rodinného života, pokles porodnosti);
- *zaměstnanosti* (terciarizace ekonomiky, flexibilizace práce, nezaměstnanost)

mají **závažné sociální důsledky**. Ty se často spojují s tématem tzv. *sociálního státu*, respektive s otázkami jeho udržitelnosti / dalšího vývoje. Těmto otázkám se proto bude věnovat i značná část tohoto předmětu.

Sociální stát – historie a podstata

Jako sociální stát je označován *stát, který usiluje o zajištění „welfare“ (blahobytu, přesněji podmínek slušného žití) pro své občany*. Vymezení pojmu je však velmi obtížné a nepadne o něm shoda, což je způsobeno rozmanitostí podob sociálního státu.

Příklady definic

Briggs: „Sociální stát je stát, ve kterém je demokraticky organizovaná moc (prostřednictvím sociálního zákonodárství a činnosti státních orgánů a institucí) užita k:

- zajištění základního příjmu pro každého jedince a jeho rodinu;
- zmírnění nebo překonání sociálních rizik v důsledku možných sociálních událostí s cílem zajistit přiměřenou sociální úroveň, bezpečí a suverenitu jedince;
- poskytování veřejných sociálních služeb (zejména v oblasti školství a zdravotnictví) odpovídající úrovně pro všechny jedince bez ohledu na jejich sociální status.“

Theones: „Sociální stát je typem společnosti, v níž vláda přebírá zodpovědnost za politickou, ekonomickou a sociální prosperitu svých občanů.“

Potůček: „Sociální stát je stát, v němž se v zákonech, ve vědomí a postojích lidí, v aktivitách institucí a v praktické politice prosazuje myšlenka, že sociální podmínky, v nichž lidé žijí, nejsou jen věcí jedinců či rodin, nýbrž i věcí veřejnou.“

Liberální definice: „Sociální stát změkčuje rizika moderního života, realizuje opatření k zajištění bezpečnosti všech občanů, zvyšuje rovnost příležitostí, a tím tlumí třídní konflikt a podporuje sociální spravedlnost“

Historie a podstata

Sociální stát vznikl a v řadě států se přibližně po stovku let rozvíjel především proto, *aby se všem občanům mohlo dostat zhruba takové míry bezpečí a jistoty, kolik zaručuje lidem majetným jejich majetek*. Lidé totiž touží po majetku mimo jiné právě proto, že je v kritických životních situacích (mateřství, nezaměstnanost, nemoc, stáří, ...) dokáže vcelku spolehlivě zajistit. Potřebu určitého sociálního zajištění a určitého bezpečí mají ovšem i lidé nemajetní. *Sociální stát jim tuto potřebu pomáhá uspokojit* → působí tak jako „velký pojišťovatel nemajetných“¹⁾.

V běžných dobách patří z hlediska méně majetných skupin obyvatelstva k hlavním zdrojům nejistoty a sociálních rizik zcela *standardní fungování tržního systému*. Právě proto začíná

¹⁾ Není proto náhodné, že tato moderní instituce se rozvíjela především v *neklidných obdobích*, kdy velká část populace prožívala nejistotu a hledala ochranu před narůstajícími sociálními riziky. Dnešní sociální stát tak je produktem velké hospodářské krize a druhé světové války.

stát v některých zemích již od konce 18. století zajišťovat kromě původní ochrany života a majetku také *ochranu dalších práv*, na něž samotný mechanismus trhu nebere žádné ohledy (v této souvislosti je známá práce britského sociologa T. H. Marshalla (1950), v níž vyslovil myšlenku, že skutečně plnohodnotné občanství obsahuje tři vrstvy práv, které se v dějinách prosadily postupně – jde o práva občanská, politická a sociální → blíže viz rámeček).

Aby mohl sociální stát **účinně neutralizovat negativní dopady trhu na sociálno**, musel ve větší či menší míře:

- *dekomodifikovat určité sociální služby*, musel je zpřístupnit nesolventním vrstvám (např. školství, zdravotnictví, ...);
- *sáhnout k určité redistribuci příjmů*, aby vyrovnal šance na zvládnutí sociálních rizik mezi různě zámožnými skupinami obyvatelstva (podpora v nezaměstnanosti, důchody, nemocenská, ...);
- vyvinout *mechanismy solidarity*, které přesáhly její tradiční, předmoderní, přirozené, organické formy (koncept sociálních práv – viz rámeček).

Občanská, politická a sociální práva

Britský sociolog T. H. Marshall (1950) ve své slavné práci „Citizenship and Social Class“ vyslovil myšlenku, že skutečně plnohodnotné občanství obsahuje *tři vrstvy práv*, které se v dějinách prosadily postupně:

- nejstarší vrstva – **občanská práva** – se v anglických podmínkách ustavila v zásadě již v 18. století; tato práva garantují *svobodu jednotlivce* včetně svobody slova, myšlení a víry a také volnosti uzavírat kontrakty a vlastnit majetek; tyto svobody jsou garantovány *stejným přístupem všech občanů k právu a k právní ochraně*;
- druhá vrstva – **práva politická** – zaručuje *účast na výkonu politické moci*, tedy svobodu volit a být volen do reprezentativních orgánů, parlamentu a municipalit; práva tohoto typu byla získána rozhodující částí populace v řadě zemí v průběhu 19. století;
- třetí a nejmladší vrstvou jsou **práva sociální** – mezi ně Marshall zahrnul *garanci spotřeby určitého rozsahu*, ale také *záruky jisté míry sociální jistoty pro každého*, přístup ke kulturnímu dědictví prostřednictvím vzdělání a možnost „žít životem civilizované bytosti podle standardů obvyklých v dané společnosti“.

Základní Marshallovou myšlenkou je, že nárok na občanská a politická práva, není-li doprovázen výslovným uznáním práv sociálních, sám o sobě ještě nezaručuje pro velkou část populace důstojný život – dokonce naopak: *bez sociálních práv se pro mnohé stává realizace práv občanských i politických velice obtížná, pokud ne přímo nereálná*.

Je to proto, že vrstva občanských práv je historicky spojena s modelem společnosti, ve které jednotlivci svádějí neúprosný ekonomický boj o nedostatkové statky, aniž by byli jakkoliv chráněni v případě, že v boji neuspějí: Samotná občanská práva nechrání ekonomicky slabší jednotlivce a vrstvy, právě naopak – to, že jsou přiznána všem, slouží jako alibi → každý v nich přece získal prostředek, jak se ochránit sám. Samotná občanská práva tedy nejenže nechrání ekonomicky slabší, ale dokonce zdůvodňují zbytečnost takové ochrany.

V uvažovaném duchu bylo jedním z hlavních výdobytků politických práv v 19. století otevření cesty pro nárůst síly a významu odborů, což teprve dělníkům umožnilo užít svých občanských práv kolektivně. Byl to zcela nový jev, neboť až dosud byla občanská práva uplatňována výrazně individuálně, což bylo v souladu s individualismem raného kapitalismu. Odbory tak vytvořily jakési sekundární občanství – využily kolektivně uplatňovaných občanských práv nikoli pouze pro okrajové vyjednávání o podrobnostech své životní situace, ale pro prosazení zcela nového typu nároku – nároku na sociální práva jako na součást základních lidských práv, jež se odvíjí automaticky od statutu každého zaměstnance.

Marshall tedy přichází již koncem 40. let 20. století s *ideálem poměrně velkoryse rozvinutého sociálního státu*. Nejde mu přitom jen o zboží a služby, které tento stát mezi obyvatelstvo přerozděluje – mnohem důležitější je pro něj nový *duch jednoty celé pospolitosti*, který je s tímto přerozdělováním spojen. Klíčovým výsledkem je vyrovnání podmínek mezi:

- *úspěšnými a neúspěšnými*;
- *zdravými a nemocnými*;
- *zaměstnanými a lidmi bez práce*;
- *starými a ekonomicky aktivními*;
- *ženatými a svobodnými*.

Hlavním úkolem sociálního státu tedy je **hledání rovnováhy a balancování zájmových rozporů mezi sektorem tržní ekonomiky a zásadami demokratické a sociální politiky**:

- tržní hospodářství zajišťuje v tomto vztahu *ekonomický růst a plnou zaměstnanost* jako základ pro *financování veřejných výdajů a služeb*;
- sociální politika se stará o to, aby tlaky tržního systému *nevedly k polarizaci společnosti a narušení sociálního smíru*, což by mohlo zpětně ohrozit i fungování ekonomiky.

Celkově tedy lze konstatovat, že **sociální stát s cílem zmírnit ve společnosti mocenskou nerovnováhu:**

- ze své definice *respektuje tržní rozdělování zisků* mezi podnikateli a pracovní silou (mezi zaměstnavateli a zaměstnanci), *koriguje je však více či méně štědrým sekundárním přerozdělováním*, které je organizováno státem a které zaručuje určitý příjem i těm, kteří nejsou výdělečně činní (staří, nezaměstnaní, ženy s malými dětmi, nemocní, ...);
- podporuje životní úroveň středně a méně zámožných domácností prostřednictvím *veřejně subvencovaných dávek*;
- podporuje životní úroveň středně a méně zámožných domácností prostřednictvím *služeb v oblasti vzdělanosti, zdraví a sociální pomoci*.

Sociální stát tak má vlastně jakousi **dvojakou povahu** – na jedné straně pro veřejné účely *odebírá z ekonomiky nemalé prostředky*, jež snižují zisk a omezují investice do výroby, na straně druhé ovšem *vytváří právě pomocí těchto prostředků sociálně smírné prostředí*, jehož je zapotřebí, má-li celý systém vůbec fungovat. Závislost námezdní práce sociální stát nijak neodstraňuje, pracovník je však za tuto svoji závislost odškodněn nárokem na jistá sociální práva – sociální stát tak hraje dvojí hru a snaží se její pomocí *udržet stávající poměry*. I když je to instituce pro mnohé nepohodlná, nelze ji právě z tohoto důvodu bez vážných následků odstranit.

Uvedená dvojnásobnost sociálního státu však provokuje jeho rozsáhlou **kritiku**:

- *pravice* viní sociální stát z toho, že trh nadměrně svázal, a tím mu zabránil, aby vyřešil všechny problémy společnosti sám (tedy, že tato instituce trh příliš omezuje);
- *levice* mu vytýká, že svými sociálně kompromisními opatřeními zachránil systém, který stojí u kořene produkce sociálních nerovností a odcizení (tedy, že tato instituce trhu příliš posluhuje).

Předpoklady stability / problémy sociálního státu

Sociální stát je vzhledem ke své podstatě silně **ohrožován procesy, k nimž dochází v rámci vývoje moderní společnosti** (a je nutno konstatovat, že za jeho přímé spoluúčasti).

Jde o to, že sociální stát byl schopen vcelku hladce fungovat pouze v situaci, kdy se mohl *opřít o dva své partnery* – o:

- **funkční trh práce**: takový trh práce, který je schopen poskytovat zájemcům *plnohodnotná zaměstnání a platit jim za práci tolik*, že se mohli zabezpečit nejen pro případ krátkodobé nezaměstnanosti a nemoci, ale také na dobu, až odejdou do penze;
- **soudržnou rodinu**: rodina, která byla schopna *podpořit své členy*, když se jim z různých důvodů na trhu práce nedařilo.

Kromě toho potřebuje sociální stát ke svému úspěchu ještě poměrně velký prostor pro to, aby mohl **ovlivňovat hospodářskou politiku země**.

Takové podmínky (stabilní ekonomický růst, vrcholící průmyslová společnost, stabilní rodina, relativně vysoká porodnost, doba před nástupem globalizace – široká manévrovací schopnost státu při formulaci hospodářské politiky) byly v západním světě **realitou zhruba od konce druhé světové války do poloviny 70. let 20. století**.

Žádný z předpokladů 30 tučných poválečných let tak již dnes není splněn. Jedná se do značné míry o **důsledek měnících se struktur obyvatelstva**, a to z hlediska:

- příslušnosti k **sektoru národního hospodářství** (deindustrializace, terciarizace ekonomiky);

- *způsobu ekonomické aktivity* – formy zaměstnání, zaměstnanosti / nezaměstnanosti (flexibilizace práce, nárůst nezaměstnanosti, nárůst dlouhodobé nezaměstnanosti);
- *rodinného stavu* – diferenciací způsobů partnerského soužití (vzestup počtu svobodných matek, tj. pravděpodobnějších klientek sociálního státu);
- *věku* (stárnutí obyvatelstva jako důsledek poklesu porodnosti a prodlužování naděje dožití).

Změny ekonomiky (deindustrializace a terciarizace)

Sociální stát byl do své dnešní podoby ustaven *počátkem druhé poloviny 20. století*, tedy v době, kdy svého vrcholu dosahovala moderní industriální společnost. Úvah o jeho krizi naopak výrazně přibývá zhruba od poloviny 70. let, tedy právě v době, kdy se objevují první teorie o doznívání průmyslové společnosti a o nástupu společnosti postindustriální.

Souběh přechodu k postindustriální společnosti a krize sociálního státu není náhodný. Poválečný sociální stát byl totiž budován na předpokladu, že v ekonomice bude i nadále *převládat průmysl se silnou poptávkou po nepřiliš kvalifikované mužské pracovní síle, schopné uživit rodinu včetně manželky*, jež zůstává po sňatku a narození dítěte zpravidla již trvale v domácnosti.

Přechod k postindustriální společnosti byl doprovázen podobně výraznou *změnou struktury obyvatelstva podle sektoru národního hospodářství* jako byl vznik společnosti průmyslové. Zatímco přitom dominoval odchod pracovní síly ze zemědělství, tento proces byl doprovázen vlnou odchodu pracovní síly z průmyslu. Povrchní analogie mezi deruralizací (vrcholící v období mezi dvěma světovými válkami a doznívající ještě v 50. letech) a deindustrializací živily iluze o tom, že ústup od industriální společnosti bude přinejmenším takovým úspěchem jako byl svého času její nástup. *Sociální stát měl, podle těchto iluzí, zůstat novou vlnou transformace ekonomiky v zásadě nedotčen* – sektor služeb měl vstřebat pracovní sílu odcházející z továren podobně bezproblémově, jako byly předtím masy rolníků odcházejících z venkova integrovány do průmyslové ekonomiky.

Terciarizace však s sebou přinesla problémy, s nimiž se nepočítalo. Vstřebávání pracovní síly do ekonomiky služeb neproběhlo zdaleka tak hladce, jako přesun velkého množství lidí ze zemědělství do průmyslu → *krátce po druhé světové válce existovaly naprosto ideální podmínky pro integraci velkého počtu bývalých rolníků do průmyslové výroby:*

- země poničené válčením potřebovaly *obnovu sídel, továren a dopravní infrastruktury*;
- konzumní poptávka potlačovaná za války vytvářela velké *odbytiště* pro toky zboží a služeb;
- *věkové kohorty v 50. a počátkem 60. let byly relativně slabé* v důsledku nízké porodnosti („baby bust“) v dobách hospodářské krize na přelomu 20. a 30. let;
- navíc se v této době *uchází o práci fakticky jen polovina dospělé populace*, neboť vstup žen na pracovní trh tehdy nebyl ještě běžnou záležitostí (navíc si ženy díky poměrně vysokým výdělkům svých manželů mohly dovolit zůstat v domácnosti a starat se o rodinu)²⁾.

To vše vedlo k tomu, že *masy nízké a středně kvalifikovaných mužů mohly být bez větších potíží umístěny na vcelku stabilní a dobře placená místa*. To zpětně posilovalo poptávku a tedy tlačilo na tvorbu nových pracovních příležitostí. Na rozdíl od proletarizovaných rolníků 19. století si o 100 let později jejich venkovští potomci odchodem do měst příjmově i prestižně výrazně pomohli.

²⁾ Zatímco před 2. světovou válkou zůstávaly v domácnosti pouze ženy ze středních vrstev, v 50. a 60. letech 20. století si to mohly v západních zemích dovolit zpravidla i ženy dělníků. Poněkud paradoxně začaly do práce nastupovat naopak právě ženy ze středních vrstev, které si tak – zejména od konce 60. let – jednak realizovaly své představy o emancipaci a jednak začaly přispívat do stagnujících rodinných rozpočtů.

Zcela odlišná situace nastala, když v 70. letech došlo k útlumu průmyslu a souběžné expanzi sektoru služeb. Právě v době, kdy v továrnách mizí práce pro muže, vstupují na trh práce v západních zemích v masovém měřítku ženy. Jedná se navíc o velice silné kohorty narozené v poválečném „baby boomu“. **Trh práce v rodící se společnosti služeb tak musel čelit historicky nejvyšší vlně poptávky po zaměstnání** → představy o plné zaměstnanosti, které tvořily zcela reálné a splnitelné jádro politických programů ve 20 poválečných letech, ve změněných podmínkách rychle mizí.

Je pravda, že terciární sektor vytváří v poslední třetině 20. století velké množství pracovních míst, jež jsou schopna svým počtem kompenzovat úbytek pracovních příležitostí v průmyslu. Problémem ovšem je, že **produktivita práce ve službách roste z řady důvodů výrazně pomaleji než v sektoru průmyslu**; klíčová je však zejména skutečnost, že služby jsou v rozhodující míře založeny na vztahu člověk – člověk (nikoliv člověk – stroj jako je tomu v průmyslu) → příklady relativně nízké produktivity práce ve službách:

- *obchod*, a to i přes vznik super- / hyper- marketů nabízejících dopředu balené zboží;
- *na klienta orientované služby* (kadeřník, číšník, ...), kde osobní kontakt vyžaduje množství času;
- *zdravotnictví* – i přes nové přístroje a přesnější diagnózy zůstává čas lékařů limitujícím faktorem (× zatímco nová technika a technologické inovace v průmyslu snižují náklady na jednotku produkce, ve zdravotnictví naopak zvyšují náklady na jednotku péče);
- podobně *školské, sociální služby*, ...

Přechod většiny ekonomicky aktivních osob z průmyslu do oblasti služeb tak přes zdání určité analogie vytvořil zcela *jinou situaci než dřívější deruralizace*. Zatímco dříve přecházeli lidé do oblasti s vyšší a ještě rychle rostoucí produktivitou práce, terciarizace znamená přesně opačný proces. Přitom lidé přicházející do služeb *požadují při nižší produktivitě přinejmenším stejné platy jako dělníci v průmyslu* → to přispívá k nárůstu nákladů v oblasti služeb, což *služby ještě prodražuje*.

Nižší produktivita práce ve službách oproti průmyslu může být vzhledem ke mzdám řešena v zásadě *trojím způsobem*:

- *mzdu poskytovatelů služeb je možno přizpůsobit nízké produktivitě*; v tom případě by ovšem v řadě případů klesla téměř k nule a uvedená služba včetně vytvořených pracovních míst by z nabídky *vymizela*;
- možností je i *nechat službu zaplatit klientovi* tak, aby to kopírovalo vývoj mezd v zemi; v tomto případě by se řada služeb stala pro klienty příliš nákladnými a opět by *vymizely*;
- proto se zpravidla využívá třetí řešení – ***některé služby (např. ve zdravotnictví, školství, kultuře apod.) jsou dekomodifikovány a jsou různými způsoby dotovány***; zatímco v Evropě zpravidla stát dotuje jejich veřejné poskytování, v USA je daňově zvýhodněno jejich poskytování soukromými agenturami. Pokud by zmíněné oblasti měly být organizovány čistě tržně, mohlo by to při jejich vysoké ceně ohrozit dostupnost pro velkou část populace. Výdaje na jejich veřejné financování však zároveň *zvyšují tlak na státní rozpočet a hrozí vyústit v narůstající zadlužení státu*.

Přechod většiny ekonomicky aktivních do oblasti služeb však měl na sociální stát budovaný v podmínkách industriální společnosti i *další negativní dopady*:

- charakter práce ve službách vede často k *individualizaci* jak pracovních podmínek, tak i aspirací jednotlivých pracovníků → to odporuje standardizovaným a uniformním způsobům sociálního zabezpečení, jež byly vhodné pro zajištění průmyslových dělníků;
- pracovní síla v diverzifikované oblasti služeb může být jen *nesnadno organizována* → to *snižuje vyjednávací moc odborů a jejich tlak na zajištění sociálních práv*;
- rozvoj služeb vede k výrazné *feminizaci trhu práce* a je tedy spojen s obecným trendem *diskriminace ženské práce*.

Nástup společnosti služeb tak současně vyvolal celou řadu *dilemat*:

- čím více sektor služeb expanduje a čím větší díl populace zaměstnává, *tím větší je rozsah málo kvalifikovaných služeb*, jejichž poskytovatelé pobírají jen nízké příjmy, přičemž možnosti jejich vzestupu v zaměstnání jsou nepatrné;
- velká část služeb vykonávaných ženami má *charakter marketizované formy konvenčních domácích prací* (např. služby zaměřené na úklid, stravování, opravy šatstva, péči o dítě, ...); expanze služeb v tomto případě znamená, že činnost, která byla dříve vykonávána zdarma, je zpoplatněna a cena této práce je nízká mimo jiné proto, že při jejím zvýšení by hrozilo její opětovné vykonávání domácnostmi ve vlastní režii;
- příchod společnosti služeb umožnil uvést na trh práce do nedělnických profesí masově ženy a *situace v oblasti nezaměstnanosti se tím výrazně zdramatizovala* → tuto skutečnost lze považovat za jednu z příčin masové nezaměstnanosti v zemích západní Evropy od 70. let 20. století → pro sociální stát to znamenalo *prudký nárůst výdajů na podporu nezaměstnaných*.

Celkově tak lze říci, že **přechod většiny populace do terciárního sektoru z hlediska sociálního státu představuje zvýšený nápor na veřejné výdaje, aniž by přitom naplňoval státní pokladnu tak spolehlivě, jako tomu bylo v době, kdy většina ekonomicky aktivních pracovala v průmyslu.**

Flexibilizace práce

Veškeré fungování sociálního státu bylo založeno na předpokladu téměř plné zaměstnanosti. tento předpoklad platil přibližně do počátku 70. let 20. století. Poté začala prakticky ve všech vyspělých zemích nezaměstnanost narůstat. Důležitá je však zejména skutečnost, že *díky technologickým a organizačním inovacím dokáží ekonomiky vyrábět stále více se stále menšími počty zaměstnaných osob – díky tomu se vztah mezi hospodářským růstem a mírou nezaměstnanosti postupně značně uvolňuje.*

V této souvislosti také dochází k rozvoji nového fenoménu – **flexibilizace práce**³⁾.

To znamená v podstatě dvojí:

- namísto plnohodnotných standardních pracovních smluv jsou upřednostňovány *dílčí a krátkodobé kontrakty na omezenou pracovní dobu*;
- sílí tendence přecházet od klasického zaměstnaneckého poměru k *volnějším vztahům mezi firmou a formálně samostatnými dodavateli a subdodavateli jednotlivých úkonů, produktů a služeb.*

Obojí má stejný důsledek – je jím **přesun stále větší části tržní nejistoty z firem na zaměstnance či subdodavatele** (např. rizika plynoucí z kolísání poptávky po ve firmě produkovaném zboží či službách). Flexibilizace práce sice snižuje v zemi míru nezaměstnanosti, činí tak ovšem za cenu, že stoupá podíl nízkopracované práce a narůstá riziko, že výdělek ekonomicky činného člověka se bude pohybovat na hranici bídy či jen čistě nad ní → vzniká tak relativně nový jev označovaný jako „*pracující chudina*“.

Model flexibilní práce v zásadě napodobuje nekvalifikovanou sezónní práci, *šíří se však z oblasti služeb do nejrůznějších odvětví pracovní aktivity a zasahuje stále více také obory středně a více kvalifikované.* Ještě v 60. letech byla flexibilní práce spojována téměř výhradně s vdanými ženami, kterým umožňovala sladit pracovní povinnosti s péčí o rodinu a přitom ještě o něco vylepšit příjem domácnosti; v posledních letech je však tento model pracovního kontraktu vnucován i ostatním kategoriím ekonomicky aktivních osob.

³⁾ Flexibilizace práce je zatím nejrozšířenější v USA, rychle se však šíří i v Evropě. Zatímco počátkem 70. let připadalo v Německu n jeden neplnohodnotný pracovní poměr 5 pracovních míst plnohodnotných, v polovině 90. let byl tento poměr již jen 1 : 2 a během příštích 15 let by měl činit 1 : 1. V Nizozemsku pracuje formou flexibilní práce cca 40 % pracovní síly, ve Velké Británii je to 1/3 mužů a 1/2 žen.

Z hlediska sociálního státu představuje flexibilizace práce dvojnásobné riziko – lidé / lidem, kteří vykonávají neplnohodnotné formy práce:

- mají zpravidla *nízký příjem a bývají žadateli o různé druhy sociálních dávek a sociálních služeb*;
- jejich nízké příjmy *neumožňují dostatečně se pojistit a ani jim neumožňují platit vyšší daně*.

Tato skupina osob tak v rámci sociálního státu představuje *zátěž veřejných výdajů*, aniž by přispívala k naplnění státní pokladny. Flexibilizace práce tak spolu s otevřenou nezaměstnaností *podlamuje základní předpoklad fungování pojistných systémů*, na nichž je založeno financování sociálního státu.

Flexibilizace rodiny

Za základní znak flexibilizace rodiny lze považovat skutečnost, že *manželský svazek ztrácí svoji nadindividuální závaznost* a z rodiny se stává jen jakási *průchozí instituce*, jejíž složení se průběžně a stále rychlejším tempem obměňuje. Z instituce manželství se tedy – podobně jako v případě práce – stává jakýsi kontrakt uzavíraný na omezenou dobu a pružně přizpůsobovaný měnícím se podmínkám (odtud název procesu).

Navíc lze uvést, že rodina se stává jen *jednou z řady projekcí individualizovaného životního stylu*, polem experimentování ohledně nových forem privátního soužití (nesezdané páry, bezdětná manželství, gay a lesbické páry, neúplné rodiny matek samoživitelek a jejich nezletilých dětí, ...).

K *příčinám* flexibilizace rodiny patří následující skutečnosti:

- autonomní hledání a volba vlastního životního stylu (tj. *teorie druhého demografického přechodu*);
- rostoucí náklady na výchovu a péči o děti (tj. *mikroekonomické teorie fertility*);
- stále nekompromisnější *požadavky flexibilizovaného trhu práce* (→ destabilizace dosavadního rozdělení mateřských a otcovských rolí, mobilita, geografická flexibilita, ...);
- k příčinám lze však paradoxně zařadit i *dopad politiky samotného sociálního státu*, neboť ta snížila rizika, jež byla dříve spojena s opuštěním rodiny – tím, že stát adresuje svou pomoc z velké části jednotlivcům, usnadňuje jim rozhodování, zda rodinu jako místo opory opustit anebo raději zůstat.⁴⁾

Podobně jako flexibilizace práce přenáší tržní nejistotu z firem na zaměstnance, tak i flexibilizace rodiny *přenáší starost o bezpečí z rodiny na její jednotlivé členy*, a to zpravidla členy nejslabší a nejzranitelnější (matky s dětmi, starší generace). Ve vztahu k sociálnímu státu je potom možné konstatovat, že rovněž ***flexibilizace rodiny zvyšuje poptávku po pomoci ze strany sociálního státu***.

Právě *matky s dětmi*, které si dosud nenašly nového partnera, patří k nejchudším domácnostem vůbec. Jejich situace je o to horší, že na trhu práce často marně shánějí plnohodnotná pracovní místa a slouží tak jako prototyp dokonale flexibilizovaných pracovníků, jak co do podmínek své práce, tak co do výše mzdy.

Zůstává *otevřenou otázkou*, zda slábnutí sociálního státu povede ke vzrůstajícímu sociálnímu úpadku neúplných rodin a domácností s jedním živitelem, či naopak vyvolá reakci v podobě posílení širších rodinných a příbuzenských sítí.

⁴⁾ Touto skutečností lze doložit určitý omyl pravicové kritiky sociálního státu, která tvrdí, že sociální stát automaticky a poručnický diriguje lidské osudy. Skutečnost je zde přesně opačná, neboť v této oblasti sociální stát výrazně podpořil trend k individualizace životního stylu.

Stárnutí obyvatelstva / demografické stárnutí

Proces stárnutí obyvatelstva se projevuje s rostoucí intenzitou v řadě evropských států. Počet osob starších 60 / 65 let a jejich podíl na celkovém obyvatelstvu se neustále zvyšuje a spolu s tím se zhoršuje početní nepoměr mezi lidmi ekonomicky aktivními a neaktivními.

Nevyhnutelným důsledkem demografického stárnutí je **prohlubující se krize průběžného důchodového systému**, která je přímo dána nárůstem počtu starších osob v poměru k osobám ekonomicky aktivním. Tato změna **zvýšený tlak na posílení fondového důchodového systému**. Tento vývoj ovšem do značné míry znamená – ve srovnání s předchozími generacemi – **nárůst finančního zatížení dnešních mladých dospělých**, vstupujících v současnosti na trh práce. Nutnost spořit si na vylepšení svého vlastního důchodu tak pravděpodobně do určité míry sníží kupní sílu nemalé části dnešních mladých lidí → podle některých badatelů tento vývoj do budoucna znamená **riziko vyostření mezigeneračních konfliktů** spojené s oslabením mezigenerační solidarity (desolidarizace).⁵⁾

Proces demografického stárnutí je paralelně **zesilován i nízkou porodností**, jejímž důsledkem je nízké zastoupení dětské složky na obyvatelstvu. Ekonomické výhody bezdětnosti jsou navíc natolik lákavé, že do budoucna lze spíše očekávat další nárůst trvale bezdětných. To znamená, že **poměr mezi ekonomicky aktivními a důchodci se i v budoucnu bude s vysokou pravděpodobností nadále zhoršovat. To bude dále degradovat finanční situaci důchodců a zpětně zvyšovat tlak na to, aby mladé páry volily bezdětnost jako podmínku vzestupu své životní úrovně a přilepšení si na stáří.**

Řešení povážlivého demografického vývoje s důsledky v důchodové oblasti bývá obvykle spatřováno v silných vlnách *imigrace*, které mají do země přivést **mladší, vitálnější a ekonomicky aktivní obyvatelstvo**. Málo se však přitom hovoří o **nezbytných předpokladech**, bez jejichž splnění se takové řešení stává iluzí. Má-li totiž imigrace pomoci naznačené problémy řešit, musí být příchozí obyvatelstvo integrováno na bázi vzdělanostní společnosti, aby bylo schopno vykonávat vysoce kvalifikovanou práci. Bez příslušné kvalifikace se vlny imigrantů změni jen v nový sociální problém, který nebude řešitelný silami a prostředky slabnoucího sociálního státu.

Zapomíná se rovněž na to, že druhou stranou migračních procesů je **hrozba odchodu / emigrace mladých, kvalifikovaných, dynamických a perspektivních skupin domácího obyvatelstva do ciziny**.

Sociální stát a změny struktury obyvatelstva – závěr

Když sociální stát prožíval v 50. a 60. letech 20. století svůj zlatý věk, společnost vypadala podstatně jinak než dnes:

- bylo po válce a pro všechny muže se našlo v rozbité Evropě dost práce;
- dokonce i málo kvalifikovaní muži dokázali vydělat tolik, že jejich ženy mohly zůstat v domácnosti;
- společnost byla mladá, podíl lidí v důchodu byl relativně nízký;
- rodiny držely pohromadě o něco více než dnes a matky s dětmi se mohly spoléhat na slušné příjmy svých manelů;
- značná část mužů vstupovala tehdy do pracovního poměru ve věku 18 roků (často i dříve), a při velmi nízké míře nezaměstnanosti mohli počítat s tím, že do svých 60 roků si vydělají na docela slušný důchod (doba práce > 40 roků);
- muži pobírali solidní důchod po výrazně kratší dobu než dnes (nižší naděje dožití), takže zbylo dost i na vdovské důchody pro ženy, které žily o 5 až 7 roků déle než oni.

⁵⁾ Existují však i relativně optimistická hodnocení možných dopadů stárnutí populace. Tento proces by podle názoru některých odborníků mohl např. pomoci řešit otázku masové nezaměstnanosti → jestliže se má třeba ve Francii počínaje roky 2006/07 každoročně snižovat počet ekonomicky aktivních o 300 tis. osob, pak by se – zůstanou-li ostatní parametry trhu práce zachovány – mohla někdy kolem roku 2010 opět dostavit plná zaměstnanost (Castel, 2003).

Dnes je situace zcela jiná a mnoha lidem hrozí, že si svůj život prostě nestihnou odpracovat:

- stále větší část mladých nastupuje do práce až někdy kolem 25. roku věku (prodlužující se doba studia);
- ti, kteří se studiem nezdržují, jsou na tom ještě hůře – trvá jim mnoho let, než se na trhu práce uchytlí a začnou obstojně vydělávat;
- prudké změny na trhu práce přitom všechny znejišťují a činí profesní kariéru stále méně předvídatelnou – nežli člověk odejde někdy před 60 jako neperspektivní do předčasného důchodu, bude jeho pracovní aktivita přerušována kratšími i delšími obdobími nezaměstnanosti;
- při neustálém kličkování mezi flexibilními pracovními příležitostmi nebude mít mnoho lidí šanci odpracovat si vcelku více než nějakých 30 až 35 roků; plnohodnotných pracovních poměrů spojených s možností solidního sociálního zabezpečení si hlavně ti středně a méně kvalifikovaní zaměstnanci do budoucna příliš neužijí;
- za těchto změněných podmínek na trhu práce by si navíc měli našetřit na starobní důchod, který budou pobírat zhruba o 8 až 10 let déle, než bylo obvyklé v generaci jejich otců a dědů.

Je ze situace nějaké východisko? Určité východisko existuje, ale bohužel pouze pro některé a na úkor všech ostatních. **Roste počet lidí, kteří se dovtípili, že život si stihnou odpracovat a na slušnou penzi si našetří jedině za podmínky, že nebudou mít děti.** Ti, kteří si děti pořídili, se zachovali vysloveně *neekonomicky*:

- již při prvním dítěti si *snižují svoji životní úroveň* a od druhého dítěte jim pak klesá přímo drasticky;
- malé i dospívající děti jsou *překážkou při realizaci na trhu práce* (ženy jsou za výchovu dětí penalizovány tím, že pobírají v průměru o 1/3 nižší mzdu než muži pracující ve stejné profesi; když někdo rozkládá svůj volný čas mezi rodinu a firmu, je méně flexibilní než ten, kdo si děti nepořídil.

Ekonomicky uvažující rodina si dítě prostě nepořídí. Z vývoje porodnosti je patrné, že ekonomicky racionálních rodin neustále přibývá. Právě *bezdětné rodiny mají ze všech typů domácností zdaleka nejvyšší životní úroveň.*

To však zdaleka není všechno:

- *ti, kteří si děti pořídili, zabezpečují na stáří nejen sebe, ale také ty, kteří zůstali z vlastní volby bezdětní.* V průběžném penzijním systému, kde pracující generace zajišťuje důchody těm starším, se nikdo neptá, zda jste si na svůj vlastní důchod zadělali výchovou dítěte. Nikdo je za to neocení – naopak, při zeštíhlování sociálního státu ponese stále více náklady na péči o děti právě rodina;
- *průběžný důchodový systém* – vzhledem k tomu, že při stárnutí obyvatelstva nebude schopen zajistit slušnou penzi pro všechny – *bude ve stále vyšší míře kombinován s kapitálovým penzijním systémem.* V něm bude mít každý příležitost odkládat si na stáří do penzijních fondů, které budou jeho vklady zhodnocovat. *Ti, kteří si pořídili děti, budou tedy potrestáni dvakrát:*
 - v průběžném důchodovém systému se budou muset o plody práce svých dětí dělit jako dosud s ostatními;
 - v kapitálovém penzijním systému si navíc nebudou moci odkládat tolik jako bezdětné domácnosti s vyšší životní úrovní.

Závěr je jednoduchý: **ten, kdo si má stihnout svůj život odpracovat, nesmí se nechat dětmi zdržovat. Pokud však tuto strategii, jež přináší jednotlivci materiální prospěch, zvolí větší počet ekonomicky uvažujících lidí, důchodový systém se zhroutí ještě za našeho života.**